

(Szép)írás, szöveghagyományozódás és kéziratos nyilvánosság a hosszú reformációban

A Kemény József-gyűjtemény másolói
(előtanulmány)

CSATA Adél

Babeş–Bolyai Tudományegyetem BTK, PhD

ORCID: 0000-0002-5921-4527

Calligraphy, textualization and manuscript publicity in the long Reformation. Copiers of the KEMÉNY József collection (preliminary study)

Abstract | This study is an attempt to identify some of the copyists of the manuscript material in the KEMÉNY József collection of the Cluj Academic Library. In KEMÉNY'S collection, there are many documents that can be linked to BENKŐ József, who worked on publishing the manuscripts of Transylvanian writers of mostly historical interest. Before his death, he donated his library to his former school, the College of Nagyenyed, but during the Revolution and War of Independence of 1848–49 a significant part of the library's stock was destroyed in a fire. However, some of BENKŐ'S manuscripts survived destruction, often through copies. The activity of BENKŐ, who performed and completed the copyist's work, is one of the best examples of manuscript production in the 18th century. Based on this case, it is worth examining how the process worked during which autograph manuscripts began to spread in copies or even changed media. In my study, I also reflect on what the general expectations were that were placed on copyists in the 18th century, what social category these copyists could be classified into, what kind of education they had. I briefly refer to the role that women played in this activity as well, based on the example of DESSEWFFY Laura.

Keywords | BENKŐ József, KEMÉNY József, scribe, scrivener, manuscripts

* A tanulmány a *Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)* projekt keretében valósult meg.

Tóth Zsombor *Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I: Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)* című tanulmányában a reformációkutatások újszerű, multidiszciplináris szempontokat ötvöző módszertani perspektívát rajzolja meg. E megközelítésben a történeti és egyháztörténeti vonatkozások mellett érvényesíteni kívánja az irodalomtörténeti nézőpontot is, ezáltal pedig a médiumok vizsgálatát, a kéziratprodukciónak és -reprodukciónak folyamatát, az írásaktus mikrotörténetének feltárását helyezi fókuszba. A kéziratos íráshasználati kultúra feltérképezése azonban nem merül ki a hosszúreformáció-projekt keretében, hanem tovább ível, új kutatási program tárgyát képezi, amely részben a reformációkutatások során feltárt eredményekre alapoz. A célkitűzések között szerepel egy olyan adatbázis létrehozása, amely a régiókhoz köthető kéziratos másolatok adatait rögzíti, külön figyelmet szentelve azon személyeknek és csoportoknak, akik a másolói munkát végezték.¹

Jelen tanulmány egy kísérlet, amely a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kemény József-gyűjteményében található kéziranyag másolóinak egy részét azonosítja.² Kemény gyűjteményében számos olyan dokumentum található, amely az erdélyi kútfők kéziratos anyagának kiadásán fáradozó Benkő Józsefhez köthető. A másolói munkát végző és végeztető Benkő tevékenysége az egyik legjobb példája a 18. században folyó kéziratprodukciónak, ezért az ő esete alapján érdemes vizsgálni, hogyan működtek azok a mechanizmusok, amelyek során az autográf kéziratok másolatban kezdtek terjedni, vagy éppen mediális közeget váltottak.

Benkő József könyvtárát kéziratos anyagával együtt az enyedi kollégiumnak adományozta 700 forint ellenében, de a hagyaték jelentős része megsemmisült az 1849 januárjában bekövetkezett tűzvész során.³ Benkő kéziratainak némelyike azonban, sokszor éppen a másolatok révén, túlélte a pusztulást. Ezek egy részét ma a Kemény-hagyaték őrzi, amely egykoron a Mikó Imre alapította Erdélyi Múzeum-Egylet állományát gyarapította. Kemény József, akárcsak Aranka György, Batthyány Ignác, Benkő József, Teleki Sámuel és mások, levelezés és személyes kapcsolatok révén gyarapította könyvtárát.⁴ A család gerendi birtokán az 1848-as forradalom idején tűz ütött ki, így az impozáns könyv- és kéziranyagának csupán egy része válhatott a Múzeum-Egylet állományának részévé. A Kemény és Mike Sándor között váltott levelek nemcsak azt láttatják, hogy milyen lelkesedéssel gyűjtötte báró Kemény József a történeti anyagot, hanem azt is, miképpen élte túl egy-egy kézirat a viszontagságos időket, illetve hogyan cseréltek ezek gazdát az évtizedek alatt.

1 Tóth Zsombor, „Hosszú reformáció Magyarországon és Erdélyben I: Konfesszionalizációk és irodalmi kultúrák a kora újkorban (1500–1800)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 719–739, 733–736.

2 A gyűjteményben található kéziratok jelzete az „mss. KJ.” rövidítéssel kezdődik, a Kemény József-gyűjtemény kéziratai esetében a továbbiakban csak a jelzetet adom meg, a lelőhelyet nem.

3 Mikó Imre, *Benkő József élete és munkái* (Pest: Ráth Mór, 1867), 198.

4 GAZDA Ferenc, *Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése*, Erdélyi tudományos füzetek 156 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egylet, 1943), 3–4, doi: 10.36240/etf-156, <https://www.emc.ro/publication-hu/etf/oldalak/etf156.html>. Folyóiratban megjelent GAZDA Ferenc: „Gróf Kemény József és Mike Sándor levelezése”, *Erdélyi Múzeum* 48 (1943): 146–184.

Példaként említhető a Mike Sándornak címzett, 1853. november 21-én kelt levél, amelyben Benkő Józsefnek *Az erdélyi oláh nemzet képe* című munkájáról esik szó. A történeti érdeklődésű nemes, sokszor saját kíváncsisága kielégítése érdekében, máskor Mike Sándor kérdéseire válaszolva, igyekszik utánajárni, hol lelhetők fel a másolati dokumentumok eredeti példányai. Kemény Benkő József említett írása kapcsán például megvallja, hogy Kerekes Ábel hagyatékában volt az eredeti munka, aki enyedi diáként Benkő József történeti vonatkozású anyagainak másolásával foglalkozott.⁵ Kerekes halála után a gyűjteményt báró Nalácz József vette meg, Nalácz halála után pedig az anyag báró Apor Lázár birtokába jutott.⁶ A levél keletkezésének idején tehát Benkő eredeti kézírata még az Apor családnál volt. A magánlevelezések alapján sokszor nemcsak az követhető nyomon, hogyan cseréltek gazdát a kéziratok, hanem az is, hogyan sokszorosították ezeket, kik másoltak, hogyan és milyen körülmények között. A továbbiakban azt kívánom áttekinteni, milyen általános elvárásokat támasztott a 18. századi tudós társadalom a tollnokokkal szemben, melyek voltak azok az ismérvek, amelyek őket jellemezték vagy jellemezniük kellett volna.

A kompetencia ismérvei

Labádi Gergely arra hívja fel a figyelmet, hogy a 18. század végén az írók másolókkal szembeni elvárásai némiképp megváltoztak. Noha még mindig panaszkodnak a scriptorok által ejtett hibák miatt, már nem az volt az elsődleges elvárás, hogy ők a munka becsét növeljék, vagy legalább ne csorbítsák, hanem az, hogy a nyomtatásra szánt szöveget megőrizték eredeti állapotában, tehát szöveghűsége törekedjenek.⁷

Labádi kijelentését Kőrösi György Benkő Józsefhez intézett 1777-es levele is példázza. Ebben Szalárdi János történeti munkájának másoltatására vonatkozóan megjegyzi: „a le íratást nem kellett siettetni, hanem a mikorra lehet tsendes, és hiba nélkül való irot találni, akkor kell kezére adni. Egy szóval nem bánom annakutánna, ha esztendegig, 'söt kettőig tartya is magánál Tiszteletes Uram Kegyelmed.”⁸ Kőrösi tehát a majdani kiadást a jó író szolgálatba állításához kapcsolja, még akkor is, ha ez hosszabb időt vesz igénybe.

Benkő József Kendeffy Eleknek címzett 1779-es levele a másolás módszertani kérdéseire is reflektál:

A' mely Monumentumok ex originalibus irattatnak ki, szükség vólna azoknak orthographiájokat, sőt még némely betűknek formájokat is meg tartani: de az ilyen dolgokban kevés

5 PONORI THEWREWK József, *Csik-Szentiványi Kerekes Ábel' életképe* (Pest, 1821), 12.

6 GAZDA, *Gróf Kemény József...*, 18.

7 LABÁDI Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Ligatura (Budapest: L'Harmattan–Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2008), 125.

8 BENKŐ József, *Levelezése*, szerk. SZABÓ György és TARNAI Andor, tan. SZABÓ György, *Commercia litteraria eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése 1* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Magyar Tudományos Akadémiai Irodalomtudományi Intézete, 1988), 55.

az adcuratus ember. Ha rajtam állana, én minden Héti bizonyos pensumat ilyen régi Originálokban ki írásokból szabnék a' Mlgs Urfi O Nsga eleibe: így a' régi olvasást is oly promte meg lehet tanulni, mint az újat; mert látom, hogy a' régiek is nem történetből, hanem tanúivá 's formát követve vetették többire azokat a' tsudálatos betűket és abbreviatokat.⁹

Benkő Kendeffy Jánosnak szóló útmutatásai kapcsán vázolja, hogy a régi szövegek olvasásának és írásának gyakorlata révén lehet pontosan reprodukálni egy írást, sőt azt is hozzáteszi, nem lenne rossz, ha a másolás során az írásmód mellett a betűk formája is megmaradna – erre azonban, amint utalás történik, csak kevesen képesek. Benkő esetében tehát a gyakorlottság mellett a pontosság is elengedhetetlen tényezővé válik a Kőrösi említette „tsendes és hiba nélkül valóság” mellett. A fent említett kritériumoknak megfelelő írók azonban csak ritkán lehetett találni, mivel az írnokok munkájának megítélését általánosságban az elégedetlenség jellemezte. Bethlen János históriájának másolója kapcsán Benkő megjegyzi, hogy az „nem volt elég diligens”,¹⁰ Cserei Mihály, Bethlen János és Farkas, valamint Kemény János históriája esetében az írnokok elleni kifakadása még hangsúlyosabb; itt már arról szól, hogy a szöveget teljesen elkorcsosították, érthetlenné tették a tollnokok: „sok tudatlanok és igen siető kalákás Deákok 's mások által eddig igen sok rendben le-irattatván, és a' rosszszúl ejtett kéz írásból tovább tovább mind rosszabbúl esvén, annyira megromlottak, hogy már sok részekben alig, vagy nem is értethetnek.”¹¹ Egy másik levélben szintén hangsúlyozza felháborodását: „mert legalább háromszázszor irattatott le [Cserei Mihály históriája], s mindenfelé találtatik. Azt ugyan nem lehet róla eltitkolni, hogy a sokszori leíratások annyira meghibáztatták némely kezeknél találtatókat, hogy az értelmes olvasó is alig fejtheti ki ottan-ottan az igaz értelmét.”¹² A példák azt láttatják, hogy az esetek jelentős részében „kalákás Deákok” okozzák a szövegromlást, akik némi zsebpénz fejében, gyakorlatlanóságuk, türelmetlenségük, esetleg érdektelenségük folytán hibákat ejtenek. Kazinczy Ferenc felháborodása még a Benkőét is túlszárnyalja, hiszen így ír Aranka Györgynek 1791-ben, a *Júlia levelei Ovidiushoz* című munkája kapcsán:

Teli volt illy fertelmes hibával író Deákok által le-másolt Júliád is. El nem tudtam rajta menni, 's ha valamelly gyönyörű expressio alatt e' szót, azt így leltem aszt, vagy a' tsakot így csak, vagy az adját így adgya, 's hagynak a' hadj-ot, káromkodtam az ostobának esztelenségén, 's el-vetettem a' könyvedet. Kitisztítottam tehát, 's által adtam Cancellistámnak, hogy írja-le 's abból nyomtattattam.¹³

9 Uo., 93.

10 Uo., 131.

11 Uo., 334.

12 Uo., 413.

13 KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI): VÁCZY János, (XXII): HARSÁNYI István, (XXIII): BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV): ORBÁN László, (XXV): Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2:137.

A levélrészlet szintén alátámasztja Labádi Gergely megállapítását; Kazinczy azért javítja át és másoltatja le a szöveget saját írnokával, hogy a kézirat alapján létrejövő nyomtatott szöveg hibátlan legyen. Hasonló cél vezérli Benkőt is, amikor Bethlen János munkája kapcsán – a szöveg helyesség fenntartása érdekében – saját magát ajánlja a másolói munka elvégzésére:

Hol irattatnék le? Valami Deákra, vagy hasonló íróra, a' ki nem szokott typographiára imi, 's régiséget olvasni, ítéletem szerént nem bizhatni. Ha azért másutt nem, talám nálam jól le irattatnék; és ezt minden legkissebb hibának büntetődése alatt fogadnám. Az Anotatiókra 's Auctariumokra való készületet is meg-tellegettem.¹⁴

Benkő levelezésében a módszertani megfontolások mellett az íráskép milyenségére utaló megjegyzések is találhatók:

a' Pancratius Munkája, melynek meg-szerzését háromszor is méltóztatott Nsgd parantsolni nékem; de sehol nem találhattam: hanem ez előtt 3. Héttel a' Szász-Püspöki, vagy inkább Ecclesiastica Universitas Archivumából kezemre kapván, magam kezeimmal (szebben, mint ezt, és minden missilis Leveleket, mellyeken bajos volna nékem sok időt töltenem), le-írák, annyi levél-félre, 's annyi rendbe, a' mint a' nyomtatásban vagyon; sőt jobban, minthogy az Auctornak tulajdon kezével irt jobbitásai benne valának. Ezt, míg nyomtatásba menne, ha méltóztatik parantsolni, Nsgd számára tökéletesen le-iratom.¹⁵

A részlet alapján nyilvánvalóvá válik az íráskép sokszor annak függvényében változik, hogy milyen jellegű iratról van szó. Ennek értelmében a magánjellegű iratok, levelek megírásának csak kevésbé feltétele a szép íráskép, ezzel szemben a másolandó történeti munkák ezt már megkövetelik, ebből fakadóan a történeti dokumentumok másolása jóval időigényesebb feladat. Benkő sokszor az első kéz, amely elvégzi az eredeti dokumentum átírását, és csak ezt követően kerül sor a sokszorosításra, amelyet levelező jóakarói kérnek, de amelyeket már, lehetőség szerint, írnokok végeznek. Amellett, hogy másol, szöveggondozói tevékenységet is végez; a szerző jegyzeteit beemeli a szövegbe, de megtartja az eredeti formát, így a szöveg reprodukció során megőrződnek az eredeti dokumentum sajátosságai.

A fenti részletek alapján elmondható, hogy az értelem, precizitás, gyakorlottság, helyesírás, szépírás, normakövetés azok a kritériumok, amelyeknek általánosságban jellemeznie kellett az írnokokat, akik az esetek többségében zsebpénzért tevékenykedő diákok, főúri titkárok, hivatali alkalmazottak voltak, tehát nem főállásban végeztek másolói munkát, ezért sokszor ismeretlenek maradtak az utókor előtt. Marcy L. North reflektál arra, hogy az ismeretlenségbe burkolódzó egyéneket érdemes az irodalmi érdeklődésű, kultúra iránt fogékony főúr közvetlen környezetében keresni, mivel ezt a szerepkört írni tu-

14 BENKŐ, *Levelezése*, 336.

15 Uo., 218.

dó alkalmazottak, barátok, látogatók, szomszédok egyaránt betölthették,¹⁶ arra azonban csak ritkán láthatunk rá, hogy a másolói munkáért milyen kompenzáció járt.¹⁷ Benkő József folyton panaszkodik amiatt, hogy írnokokra költi jövedelmét, ahelyett, hogy családja jobb megélhetését helyezné előtérbe,¹⁸ ám arról soha nem vall, hogy mennyit költ írnokokra. Benkővel szemben Teleki Sámuel levelei, amellet, hogy elégedettségét summázzák, már anyagi kérdésekre vonatkozó utalásokat is tartalmaznak. Kelemen Márton könyvtárosnak ezt írja 1820-ban: „Jól cselekedte Kglmed, hogy azt az ujj Scriptorral Íratta [a Consignatiót]; kinekis tiszta írásával igen contentus vagyok, és a Fiam Relatiója szerint, reménylem, hogy egyebekben-is, a' Kglmed utasítása alatt, megfelel kötelességinek, 's érdemelni fogja bizodalمامot.”¹⁹ Később végrendeletében is megfogalmazza, milyen típusú scriptort kíván a könyvtárba: „A' Bibliothecarius mellé fogadjon, és tarcson a Curator mindenkor, egy hiteles Scriptoris, a ki a szükséges írásokban, s a Bibliothécának jó rendbetartásában, segítségül legyen, száznegyven Magyarforint fizetéssel.”²⁰

A kora újkori angol kézíratos kultúra vizsgálata kapcsán North megjegyzi, hogy az írnokok sokszor nem másolókként, titkárokként voltak alkalmazva, hanem egyszerűen a kéziratokat gyűjtő vagy másoló munkáltatók éltek a lehetőséggel, és írást ismerő alkalmazottjaikat bevonták kedvtelésből végzett tevékenységükbe. Az ilyen, írást ismerő és használó egyéneket definiálja North „ad hoc munkásként”.²¹ A kora újkori írástudó esetében a szakirodalom a *homo scribens* megnevezést használja, felhívva a figyelmet arra, hogy elvárásainkkal szemben a kora újkori ember teljesen más céllal írt és olvasott, hiszen praktikus és reprezentációs szerepet szánt e tevékenységnek. Magyar viszonylatban a megközelítést többek között Tóth Zsombor kutatásai is alátámasztják, aki kalendáriumok, önéletrások (Cserei Mihály, Bethlen Miklós) vizsgálata révén mutat rá az írás szociálanropológiai jellegére.²²

Teleki Sámuel végrendeletének részletében a tollnoki szerepkör más feladatokkal is kiegészül, jelesül a könyvtári teendők ellátásával. A fizetés összegét is meghatározza Teleki, ez jelen esetben 140 forint havonta, tehát egy könyvtári kisegítőként is tevékenykedő másoló éves jövedelme 1680 forint volt. A 18. század végén, 19. század elején Pest város írnoka 200, az írnokokat segítő alkalmazott 150 forint fizetést kapott, míg a városi levéltáros 250-et. Egy piarista tanár bére 150, míg egy világi intézményben oktató tanár fizetése 300 forintra volt tehető.²³ A bérvizonyok alapján világos, hogy a nem hivatalnoki alkalmazottként tevékenykedő *scriptor* fizetése az írnoksegédek, valamint az egyházi tanítók,

16 Marcy L. NORTH, „Household Scribes and the Production of Literary Manuscripts in Early Modern England”, *Journal of Early Modern Studies* 4 (2015): 133–157, 134.

17 Uo., 139.

18 BENKŐ, *Levelezése*, 218.

19 DEÉ NAGY Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1997), 385.

20 Uo., 441.

21 NORTH, „Household Scribes...”, 136.

22 TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti, 2017), 37–38.

23 BÉLAY Vilmos, „Adalékok az ár- és bérvizonyok történetéhez Pest-Budán (1790–1848)”, in *Tanulmányok Budapest Múltjából XIV*, szerk. a Budapest Története szerkesztőbizottsága, Budapest várostörténeti monográfiái 22 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 381.

tanárok fizetéséhez állt a legközelebb, noha ez utóbbiak szállása és ellátása a piarista rend által volt biztosítva. A tízforintos eltérés ellenére elmondható, hogy az erdélyi magán- és hivatali szféra tollnoki fizetései a magyar királyságbeliakkal arányosak voltak.

Kétségtelen viszont, hogy változás állt be a 18. század utolsó éveiben, évtizedeiben, mivel azáltal, hogy megnőtt a szövegiadások iránti igény, a másolók iránti kereslet is nőtt, ez pedig magával vonta a jobb bérezést, így a munkájukat jól végző tollnokokat jobban meg kellett fizetni. Benkő erről így nyilatkozik: „Én azért gondoltam, hogy Szében drága lévén mód nélkül a jó író, ezen a földön oltsóbban lehetne le-iratni, ha parantsolni fogná Ngd; jöllehet bizony itt is az írók drágábbak, mint ez előtt voltak, mert sokan kezdettek íratni, tsak az én példámból is.”²⁴ E néhány sor azt is láttatja, hogy az egyes régiók között is volt eltérés a bérezés tekintetében; Székelyföldön, Háromszéken a tollnok megfizethetőbb volt, mint az olyan központokban, mint Szében, Marosvásárhely és Kolozsvár. Ez egyszerre mutatja azt a különbséget, amit a vidéki és városi életforma jelentett, de azt is, hogy azon központokban, ahol könyvtárak, iskolák voltak, mint Szében a Brukenthal-könyvtár, az evangélikus iskola, Vásárhelyen Teleki Sámuel könyvtára vagy Kolozsváron a kollégiumok és a főkormányiszéki hivatal, az ilyen jellegű munkának nagyobb volt a becsé s ezáltal az értéke is. Benkő és az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság tevékenysége „divatot teremtett”, robbanásszerűen indított el egyfajta professzionizálódási folyamatot, amely a munkaerőpiaci igények növekedését is magával vonta.

A következőkben a Kazinczy–Dessewffy-levelezés néhány darabját alapul véve azt kívánom bemutatni, mit is jelentett jó tollnoknak lenni, illetve a jól végzett munka hogyan köszönt vissza az anyagiak tekintetében, hiszen itt már nem időszakos munkatársakról beszélünk, hanem főállású írnokokról.

„Szépen írni tudom nem szégyen”

A „kalákás Deákokkal” és „ad hoc munkásokkal” szemben Dessewffy József egyik, 1810-es levelében már főállású írnokot keres. Arra kéri Kazinczy Ferencet, hogy ajánljon számára egy jó írnokot, s részletesen utal azokra az elvárásokra, amelyeknek meg kellene felelnie a javasolt egyénnek:

Egy nagy kérésem van előtted; ugyan szerezz nekem egy magyar születésű ifjat, a kinek igen szép írása legyen, és a ki tökéletesen tudja az orthographiát. Az annyit teszen, hogy ha p. o. ezen szót *hárítja* tj-vel írja, azt soha *tty*-vel ne írja, vagy viszont; egy szóval, akármilyen módot, de állhatatost kövessen az írásmódjában. Felette nem csak jó, ha friss és szép írása is legyen, hogy ne csak olvasni akadály nélkül lehessen, hanem mind könnyen, mind gyönyörűséggel. Szegény legény legyen és emberséges ember; szegény azért, nehogy elhitesse magával hogy maholnap viceispán lesz, és így sorsával nálam meg ne elégedjen, emberséges ember azért, nehogy azt kipapolja, vagy alattomban lemásolja és szanaszét hordja, a mit írni fog. Ha olyan ifjat találok, kész vagyok ötlet tartani, ruházni és

24 BENKŐ, *Levelezése*, 223.

azonkívül multságára 200 rft. adni neki esztendőnként, még pedig a míg élni fog, halálom után is. Nem lesz egyéb dolga, csak írni vagy leírni, vagy a könyvekből kihúzásokat, szedéseket gyűjteni; mindennap annyi időt fogok neki engedni, hogy magát mind multhassa, mind tökéletesíthesse; igen válogatott könyvházom vagyon, melyet minden esztendőben szaporítok. Mindezekből látod, hogy olyan ifjat akarnék, a ki a tanulást szereti.²⁵

Az idézett részlet több olyan képességre is rámutat, amellyel a másolóknak bírniuk kellett, ezúttal azonban nem csupán szakmai kompetenciákról van szó, hanem emberi kvalitásokról is, ugyanakkor szóba kerül a fizetés kérdése és a munkaköri leírás is. Dessewffy József megrajzolja az ideális másoló figuráját, olyan követelményeket szabva meg számára, mint a magyar anyanyelv ismerete, a helyes és következetes írásmód, a szép íráskép, a gördülékeny, könnyed stílus. Ezek lennének a jó író szakmai ismérvei. A társadalmi helyzet meghatározása szintén helyet kap: szegény legénnyel kívánja betölteni ezt a pozíciót annak érdekében, hogy fel se merüljön a másolói státusszal szembeni elégedetlenkedés, tehát az alkalmazandó személy meg tudjon maradni abban a pozícióban, amelyet kezdetben is betölt, ne kívánja a ranglétrán való, esetleg meg nem érdemelt előmenetelt. Ezek mellett a megbízhatóság, a tanulási kedv szintén elvárás. Látható, hogy jelen esetben az írnok számára élethosszig tartó szállást, ellátást és ruházatot is biztosít megbízója, ezenkívül pedig évi 200 rajnai forintot szórakozásra. Munkaköri leírása ekképpen mutat: írás, másolás és – mai szóhasználattal élve – szerkesztői munka. Az írnokok státusza közötti különbségek a korábbi példák és Dessewffy levelei alapján már jól elkülöníthetővé válnak; míg korábban az alkalmiság volt meghatározó, addig Dessewffy esetében már az állandóság kerül előtérbe. Jelen esetben érzékelhetővé válnak azok a kérdések, amelyekre North választ keres a kora újkori kéziratok másolóinak tekintetében, vagyis hogy hogyan pozicionálták őket alkalmazóik: egyfajta háttérmunkásként, az irodalmi közösség tagjaként, szívességtevőként vagy esetleg ezek ötvözeteként. Azt mondhatom, hogy Dessewffy József ideális írnoke szinte családtagnak számított egyrészt a neki juttatott javadalmak, másrészt azon lehetőség révén, amelyet tanulás tekintetében felkínált a munkaadó. Ilyen körülmények között felmerülhetett a lehetősége annak, hogy az egykori írnok a fejlődés során belépjen az irodalmi életbe, aminek első lépcsőfoka a háttérmunka magas szintű teljesítése lehetett.

Kazinczy be is ajánl egy ifjút barátjának, akiről így vélekedik:

Ezt a' levelet, édes barátom, rész szerént azért, hogy beteg erőmön könnyítsek, rész szerént hogy az írást lásd, íratam idegen kézzel. Ez azé az Ifjúé, a' kit Néked már egyszer ajánlottam. Azt hiszem, hogy Te kevés gyakorlás által ezt úgy elkészítheted a' mint óhajtod. Az illy Scriptoroknak meg kell mondani, hogy a' k, s, p, 's más betűk festéseikben mit nem szeretünk, 's megvan a' mit óhajtunk. Erkölcsevel, módjával, maga kedveltetésével, tanulásával meg fogsz elégedhetni, azt ígérni merem. Pesten Tóth-Pápai Úr mellett patvaristáskodott, onnan Festetics Antal mellé volt ajánlva; elment oda, ott lakott, de ki

25 Gróf DESSEWFFY József, *Bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel 1793–1831*, szerk. KAZINCZY Gábor, 3 köt., Gróf Dessewffy József irodalmi hagyományai 1–3 (Pest: Heckenast Gusztáv, 1860–1864), 1:141–142.

nem állhatta a' Somogyi levegőt 's vizet, melly ismeretes arról, hogy az ott nem születeknek veszedelmes. Nyelve magyar, 's úgy van készülve, hogy kedvedet megnyerheti. Én azt hiszem, hogy Te is nyersz benne, s ő is Tebenned, mert Nálad tanulni fog. Kora 24 esztendő, figurája kedves; véle akárhol fel fogsz léphetni: Pataki Deákkal azt nem fognál. Elvárom végezésedet, 's mind azért hogy ő tudhassa, tetszik e élned szolgálatjával, mind mivel leveleid nékem gyönyörűséget adnak, kérlek, ne késs írni.²⁶

Kazinczy olyan sajátosságokat is kiemel, amelyekre Dessewffy nem utal, ilyenképpen az életkorra és megjelenésre vonatkozó megjegyzések is olvashatók, illetve az is kiderül, az ajánlott ifjú már rendelkezik gyakorlattal, hiszen korábban jegyzői munkakört töltött be. A széphalmi literátor még írásmintát is küld annak érdekében, hogy az ifjúról adott jellemzését, ami a szakmai kitételekre vonatkozik, nyomatékossá tegye, ugyanakkor azt sem felejtí el megjegyezni, hogy némi betanítás azért szükségeltetik, mert minden írónak más-más elvárásai vannak, amelyeket föltétlenül a tollnok tudtára kell adni. Maga Kazinczy is javaslatokat tesz arra vonatkozóan, hogyan is kell jól és szépen írni:

Írására nézve két intést adtam neki: 1) hogy a' toll végét messe fel hosszabban, mert így a' toll a' tintát nem bocsáthatja olyan bőven mint kellene; – 2) hogy a betűket, midőn csinosan akar írni, fesse nagyobb betűkben; így inkább ki fogja ismerni, mi nem szép. Azonban ez az ő írása elég tiszta.²⁷

Noha Kazinczy elégedett az írnokkal, Dessewffy József tetszését nem nyeri el. Válaszlevelében nagyon röviden megfogalmazza, hogy „A' humano capiti Írójának az írása nem szép. Köszönöm barátságodat, van már egy meg lehets íróm, a' mint ezen Levélből láthatod.”²⁸ Sajnos nincs bővebb indoklás, így nem tudni, milyen kivetnivalót talált Dessewffy József a mintalevélen, az viszont látható, ő is élt azzal a lehetőséggel, hogy leveleit írnokával jegyeztesse le, és ő esetleg csak aláírja azokat.

Az írók nem csupán külső munkatársak segítségét vették igénybe, hanem sokszor családtagjaikat is munkára fogták. A középpajtai lelkész József nevű, „jó író” fiát vonta be a másolói munkába,²⁹ Dessewffy József pedig feleségét, Laurát. Erről Kazinczynak küldött levelében számol be:

Íme előadásunk és a síremlékírások, azon kezektől lemásolva, melyek engemet a bokros élet ösvényein keresztül annyi szeretettel vezetnek. Nehezen lehetett dicséreteid után rá venni feleségem szemérmességét, hogy a vármegyének bemutatandó írást lemásolja; de győztek kéréseim, és kivált azon megjegyzésem, hogy csak a közönséges asszonyok szokták magokat vonogatni a szabad és dicséretes dolgokban. Szépen írni tudom nem szégyen, ha becsület, és midőn egy okos ember egy okos asszonynak azt mondja, hogy írása szép: nagyobb reátartás, sőt nagyobb finnyáság és hiúság ezen kinyilatkoztatást hizel-

26 KAZINCZY, *Levelezése*, 8:23.

27 Uo., 24.

28 Uo., 50.

29 BENKŐ, *Levelezése*, 361.

kedésnek, mint megelégedésnek vagy ösztönnek tartani. Kedves Laurám tehát, a ki magát orgonaszínhúzóknak nevezi a tőled készített muzsikának letapogatásában, és kevélykedik részes lenni fáradságunkban, mindent a legnagyobb figyelemmel leírt, őrizkedvén Tigellius kényeitől szintúgy, valamint minden egyéb vágyástól, a melyet hibák és fogyatkozások szoktak rendszerint követni. [...] Meg akarta hazudtolni kis Laurám a nagy férfiút, és minden figyelem mellett, hogy még egy commát se hagyjon ki, azt tartom, hogy soha senki sem másolta le írásodat annyi csendeslelkűséggel és pontossággal egyszersmind.³⁰

Az angol társadalomban már a 15. század végén a nemesasszonyok társalkodónők némelyikét másolói feladatokkal látták el,³¹ a 19. század elejének Magyarországon pedig már számos szerepkört betöltöttek a nők: írtak, olvastak, fordítottak, álnév alatt kritikákat jelentettek meg, nemesi birtokokat igazgattak, leginkább vallásos tárgyú szövegeket vagy verseket másoltak, mégsem volt tipikus a nem kegyességi vagy nem irodalmi tárgyú munkák női másolók általi reprodukciója. Valószínűleg ez az oka annak, hogy Dessewffy Laura különbséget tesz a másolandó kéziratok között, hiszen hol szívesebben, hol ódzkodva vállalkozik a sokszorosításra annak függvényében, hogy ki a közönség. Úgy tűnik, Kazinczy dicsérő szavai zavarba hozták barátja feleségét, aki talán úgy vélte, rendjén van, ha kiveszi a részét a családfő és családi barátok által összeállított irodalmi anyag reprodukálásából, ám az, hogy nő másoljon olyan iratot, amely a vármegyék – azaz a férfiak uralta politikai szféra – élébe kerül, már problémás, mivel olyan tevékenységet feltételez, amelyet a korszakban még hivatalnokok, titkárok végeztek. Dessewffy azzal próbálja meggyőzni feleségét, hogy hangsúlyozza, a szépírás nem szégyen, hanem nemes, dicséretes és „szabad”, nemhez, státuszhoz, funkcióhoz nem kötött feladat, mi több, kötelesség kiaknázni a természet adta lehetőséget. Meg kell jegyezni, hogy nem csupán a Kazinczy–Dessewffy szerzőpáros pártolta a nők ilyesféle tevékenységét, hanem akadtak olyanok is, akik már az 1790-es években szorgalmazták, hogy a nők, közönségként ugyan, de az országgyűléseken is részt vegyenek. Ilyen volt Bárány Péter vagy Pálóczi Horváth Ádám, aki a nők hivatali életben való szerepvállalását is felvetette.³² Jelen tanulmánynak nem célja a női másolók azonosítása vagy másolási szokásaiknak feltérképezése, csupán egy elmozdulási pont meglétére és ezáltal egy új kutatási irány lehetőségére igyekeztem felhívni a figyelmet.

Anonimitás vs. ismertség

Magyar viszonylatban eddig nem történt meg a másolók és szerepköreik differenciálása, amely angol nyelvterületen Peter Beal nevéhez köthető. Ő szétválasztja a *scribe* és *scrivener* fogalmának mibenlétét. Értelmezésében az előbbi kategóriába tartozók a másolás mellett saját szövegeket produkáltak, míg az utóbbi kategória képviselői inkább

30 KAZINCZY, *Levelezése*, 7:126.

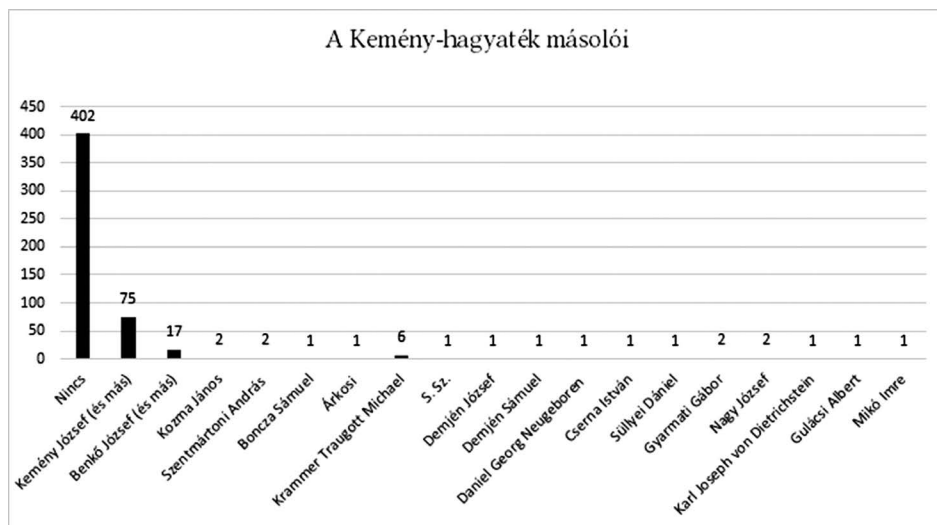
31 NORTH, „Household Scribes...”, 139.

32 FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)* (Budapest: Kortárs Kiadó, 1996), 8–9.

csak sokszorosítottak.³³ Eszerint Benkő József, Kazinczy Ferenc vagy Dessewffy József az első csoportba tartoztak, az utóbbi csoportba leginkább azok az egyének számlálhatók, akik nevük említése nélkül másoltak egy-egy kéziratot.

A Kemény József-hagyaték cédulakatalógusának vizsgálata révén arra teszek kísérletet, hogy az általában névtelenségbe burkolózó másoló személyét ismeressem, illetve, ha lehet, azonosítsam ezek társadalmi státuszát, műveltségét is.

Az 520 kézirat esetében 18 másolót számláltam, 402 kézirat esetében nem találtam a másoló személyére vonatkozó adatot. Ez a szám elég magas, a kézírathalmaz több mint háromnegyede, 77%. Itt kell megjegyeznem, hogy a Kemény-hagyaték nem csupán másolati, hanem eredeti, autográf dokumentumokat is magában foglal, ami hozzájárul ehhez a százalékos arányhoz, ugyanakkor ezek nélkül is magas marad az ismeretlen másolók száma. A cédulakatalógus szerint a fennmaradó 23% 18 nevesített egyént takar, de vannak olyanok is, akik közreműködtek egy-egy másolati példány összeállításában, nevüket azonban nem találtam meg, csupán a „más, mások” megnevezést. A Kemény-hagyatékban található dokumentumok másolói a következők: Kemény József, Benkő József, Krammer Traugott Michael, Kozma János, Szentmártoni András, Gyarmati Gábor, Nagy József, Boncza Sámuel, Árkosi (?), S. Sz., Demjén József, Demjén Sámuel, Daniel Georg Neugeboren, Cserna István, Sülyei Dániel, Karl Joseph von Dietrichstein, Gulácsi Albert és Mikó Imre. Amint látható, előfordul az S. Sz. iniciálé és az Árkosi megnevezés. Az előbbit nem sikerült azonosítani, az utóbbiban viszont Benkő József személyét sejttem, aki sokszor Árkosi Benkő Józsefként szignálta kéziratait. A dokumentumok legtöbbször Kemény József másolta, az általa sokszorosított kéziratok száma 75-re tehető, őt követi Benkő József 17 kézirattal, majd Krammer Traugott Michael következik, akinek nevét 6 másolat tartalmazza, a többiek nevéhez egy-két dokumentum kapcsolódik. Az alábbi diagram jól szemlélteti az arányokat.

33 TÓTH, „Hosszú reformáció...”, 734; Peter BEAL, *In Praise of Scribes: Manuscripts and Their Makers in Seventeenth-Century England* (Oxford: Clarendon Press, 1998), 2–3.

Sok esetben a másolatok nem eredeti dokumentumok alapján készültek, hanem másolatok másolatairól van szó. Erre a katalóguscédulák megjegyzései utalnak, így bizonyos esetekben nyomon követhetővé válik a kéziratok variánsainak terjedése, egyfajta lépcsőzetessége, és szerencsés esetben lemérhetővé válnak a másolók textológiai beavatkozásai, feltárul tehát az a folyamat, amely során az eredeti dokumentum bekerül a kézíratos nyilvánosságba, vagy esetleg nyomtatott szöveggé válik. Hogy néhány példát említsek: a *Deductio et Historia familiae Siculicae Columbán de Olasz-Telek, concinnata Ao 1661 per Franciscum Columbán de Olasz-Telek* című kézirat másolója Kemény József, aki egy, a Benkő-hagyatékban található egyszerű másolat alapján készített egy új másolati példányt. A *Connotationes de installationibus gubernatorum Transilvaniae (1759–1777)* című Kemény-másolat szintén egy Benkő-hagyatékban található példány alapján készült, amelynek lelőhelyeként az enyedi kollégium könyvtárát jelöli meg a katalóguscédula készítője. Haller Gábor naplókönyvének több példánya is fennmaradt a gyűjteményben, az egyik egy 18. század végi, Benkő József által készített másolat, amely később Ötvös Ágoston orvos, történész jegyzéseivel egészült ki.³⁴ A másik példány a katalóguscédula szerint Demjén József 19. századi másolata, amelyet Benkő másolata alapján készített.³⁵ Itt kell felhívnom a figyelmet arra, hogy a cédulán feltüntetett másoló neve hibás, mert a másolati példányon nem Demjén József, hanem Demjén Sámuel neve szerepel: „Ez iratott le a Benkő Joseff tulajdon Kéz írásából, melly nállam vagyon. Demjén Sámuel msk.”³⁶ Az elírás azt eredményezi tehát, hogy a másolók száma ismét eggyel csökken, mivel Demjén József neve tévesen került a cédulára, így a hagyaték esetében 16 másolóról beszélhetünk.

A következőkben a Haller-napló alapján azt kívánom megvilágítani, milyen textológiai beavatkozásokat „szenvedett el” az eredeti dokumentum a másolások és a szöveg közreadása során, hogyan változtatták meg a historia litteraria művelői a korpuszok tartalmi és formai sajátosságait, mit tettek hozzá, mit vettek el belőle, illetve ezeket milyen megfontolások alapján hajtották végre.

„A variáns dicsérete”?

Haller Gábor naplóját Szabó Károly adta közre az Erdélyi Történelmi Adatok negyedik kötetében. Amint az előszóból kiderül, a kiadás sem volt problémamentes, hiszen a nyomtatás alapjául szolgáló Benkő-féle másolat már eleve kihagyásokat tartalmazott, tehát Szabó Károly egy megcsonkított szöveg alapján indította el a Haller-napló közreadását. Az eljárás azonban nem meglepő; Benkő József Bánffy György naplója kapcsán hasonló beavatkozásokat végzett, átalakította annak mediális közegét.³⁷ Sza-

34 A kézirat jelzete: mss. KJ. 144.

35 A kézirat jelzete: mss. KJ. 2.

36 „Haller Gábor Napló-könyve (1629–1644)”, mss. KJ. 2.

37 TóTH Zsombor, „Kézíratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: Medialitás és kulturális másság (Módszertani megfontolások)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 625–650, 639–640.

bó bevallása szerint az eredeti Haller-napló a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár állományában volt fellelhető, ezt „irta le az előlte kevésbé érdekesekek látszó helyek kihagyásával Benkő József, kinek jelenleg gr. Kemény József gyűjteményében az erdélyi múzeum birtokában lévő másolatát Dr. Ötvös Ágoston szíveskedett a Benkő által mellőzött helyekkel az eredetiből kiegészíteni”.³⁸ Amint kiderül, Szabó a Benkő által másolt, Ötvös által kiegészített példány alapján kezdte meg a közreadást, de hiányságokkal kellett számolnia, ám az eredeti birtokába csak az első három ív kinyomtatása után jutott. Szabó Károly a közreadást az eredeti alapján fejezte be, de a nyomtatott szöveg első fele tartalmazza azokat a hibákat, kihagyásokat, amelyek a másolati példányok miatt kerültek a szövegbe, és amelyeket Szabó a nyomdai hibák jegyzékében korrigálni igyekezett.³⁹ A hibajegyzékben többnyire a félreolvasásból eredő elírásokkal találkoztam, például: a 25 forint helyett 35 jelenik meg a nyomtatásban, a Bojti helyett Böjti, az obester helyett obetter, stb. Ezek mellett néhány helyen szószerkezetek maradtak ki, például az „Incipit comitorum in certas personas a Generalibus Comitibus commissorum sessio prima” helyett csupán ennyi jelenik meg: „Incipit comitorum sessio prima”; vagy a 45. lap 8. sorából a „Fogarás” után kimaradt a „Voltam vacsorán az német főkapitánynál” mondat.⁴⁰ Benkő megjegyzései lábjegyzetben szerepelnek, ezek jelentős részt kiegészítő információkat tartalmaznak. Egy helyen ezt írja: „Ugy hiszem, hogy az efféle kántor-pénzt Haller Gábornak az atyja rendelte volt a jószág-jövedelméből”,⁴¹ máskor magyarázó jellegű kiegészítésekről beszélhetünk: „Az úron érti maga édes atyja urát.”⁴² Benkővel szemben Ötvös kiegészítései már a főszöveg részét képezik, mivel az általa feloldott kódolt írást Szabó a főszövegben adta közre, ezáltal segítette az olvasó szövegértését. Ezekben az esetekben egy-egy lábjegyzet jelöli, hogy titkosírásról van szó, amelyek általában valamilyen kompromittáló információt rejtettek magukban, mint ebben az esetben: „Voltam ittas és rosszabbul viseltem magamat, hogysem kellett volna.”⁴³ Más esetekben a naplóíró nem akarta, hogy utólag felelősségre vonható legyen. 1633. január elején ez olvasható: „Igértem az gazdám asszonynak, hogy Isten haza vivén ezer bukiumi (belgiumi) forinttal megsegítem.”⁴⁴ E megjegyzés, amely szintén titkosírással kelt, Haller Gábor utólagos reakcióját is rögzíti, aki megállapítja: „bolondság!”⁴⁵ – ez azonban már hagyományos, latin betűs írás, amely az eredeti alapján kerülhetett be a nyomtatott szövegbe. Meglátásomat egy lábjegyzet is megerősíti; ebből kiderül, hogy bizonyos részek azért íródtak titkos jegyekkel, mert azok a napló szerzőjének titkai, amelyeket nem óhajtott megosztani az utókorral.⁴⁶

38 HALLER Gábor, *Napló-könyve (1630–1644)*, szerk. SZABÓ Károly, Erdélyi történelmi adatok 4 (Kolozsvár: Ev. Ref. Főtanoda, 1862), XIII.

39 Uo., XIII–XIV.

40 Uo., XV.

41 Uo., 32.

42 Uo., 29.

43 Uo., 16.

44 Uo., 16.

45 Uo., 16.

46 Uo., 31.

A fentebbi jegyzetek mellett helyenként az eredeti szöveg formátumára vonatkozó megjegyzések is olvashatók, amelyek némelyikét a közreadó nem tartja meg, vagy nem úgy építi be a szövegbe, ahogy az autográfón szerepel. Szabó egy helyen például ezt írja: „Az eredeti naplóban itt egy sor hézag van”,⁴⁷ ám ez a sorhézag nem szerepel a nyomtatványban. Máshol azzal a megjegyzéssel találkoztam, hogy néhány sor az eredetiben a margóra, oldalt volt jegyezve,⁴⁸ ezek azonban a nyomtatványban már beépültek a szövegtörzsbe.

Ezek a példák is jól mutatják, milyen problémás volt a szövegek közreadása azokban az esetekben, ahol a közreadónak több variáns meglétével kellett számolnia. Bernard Cerquiglino az újlatin irodalmi mű egyik sajátosságának a varianciát tekinti, amely általános és alapvető tulajdonság. Szerinte minden kézirat átdolgozás, másolat, módosítás.⁴⁹ A szöveg közreadója vajon dicsérte-e a variánst, amikor a fellelhető példányokat és bejegyzéseket kellett ötvöznie úgy, hogy az egyszerre hordozza magán az eredeti sajátosságait, de olvasóbarát is legyen? A nyomtatott szöveg Benkő olvasás közbeni megjegyzéseit tartalmazza, tehát ő már eleve hozzáírt a szöveghez, máskor részeket vont el ebből, ehhez jöttek hozzá az eredetiben fellelhető, Haller Gábor-féle jegyzések, amelyek sokszor öncenzúraként is értelmezhetők, valamint találkoztunk Ötvös Ágoston dekodolásaival és Szabó Károly magyarázataival is. A nyomtatott szöveg voltaképpen az eredeti és a variánsok ötvözetévé válik, amely nem csupán medialitását tekintve lesz új, hanem tartalmi tekintetben is gazdagodik.

A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található Demjén-féle másolat alapján úgy látom, hogy a másoló szövegűsége törekedett, az általa készített másolat révén azonosíthatók azok a részek, amelyeket Benkő elhagyott. Emellett az is látszik, hogy Szabó Károly nem adta közre Benkő József lapalji megjegyzéseinek mindegyikét. 1632. október 14. és 17. között ez áll a Demjén-féle másolatban: „Leyda. Fogattam szállást.”⁵⁰ Ezt csillag követi, a lap alján ez a megjegyzés olvasható: „Ettől az időtől fogva Haller Gábor a ki ezeket írta, Leyda Várossában lakott, 1635dik Esztendőbéli Pünköst Havának 25dik napjáig.”⁵¹ Látható, hogy a kézirat itt olyan bejegyzést tartalmaz, amely a nyomtatványból hiányzik. Valószínű, hogy Demjén követte Benkő jelölési módjait is; a Benkő-anyagok tanulmányozása során egyértelművé vált, hogy a középkori lelkész a személy- és helységneveket mindig egyvonalas aláhúzással emelte ki, a kiemelésnek ez a módja pedig Demjénnél is azonosítható. Az is szembetűnő, hogy bizonyos részeket Benkő összevont vagy rövidre zárt.

47 Uo., 26.

48 Uo., 4.

49 Bernard CERQUIGLINI, „A variáns dicsérete: A filológia kritikai története”, ford. KESZEG Anna, in *Metafilológia 1: Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs és mások, 219–297, Filológia 2 (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 256, 223.

50 „Haller Gábor Napló-könyve (1629–1644)”, mss. KJ. 18.

51 Uo., 18.

Demjén Sámuel-féle másolat ⁵¹ 1639. június	Szabó Károly közreadása ⁵²
1–13. Gyalu. 9. Építéshez kezdettem itt. 14. Ebéden Indalon, estve Felvinczen. 15. Ebéden Egyeden, estve Fejérvárat. 16. Fejérvár. 17. Herepe. 18. Ebéden Sanczialon, estve Dombon. 19. Ebéden Héderfáján, estve Fintaházán. 20–26. Fintaháza. 24. Fintaházán ebéden, estve Kis Szeoluson. Leot ho harmat. 27. Ebéden Jobágytelkén, estve Geogényben.	1–6. Gyalu. Hoztak egy paripát fl. 40. 7–9. Építéshez kezdettem itt. 10–12. Gyalu. Járultam az Úr vacsorájához. 13. Gyalu. Adták ki Fejérvárról az hópénzt. 14. Ebéden Indalon, estve Felvinczen. 15. Ebéden Enyeden, estve Fejérvárat. 16. Fejérvár. 17. Herepe. Vettem az csonka paripámat. fl. 25. 18. Ebéden Szancsalon, estve Dombón. 19. Ebéden Héderfáján, estve Fintaházán. 20–24. Fintaházán ebéden, estve Kis-Szölösön. Lött hóharmat. 25–27. Ebéden Jobbágytelkén, estve Görgényben.

A szövegrészletek alapján látható, hogy a Szabó-féle közreadás valamivel bővebb, mint a Demjén-féle másolat, mi több, látszik az eltérő írásmód használata, ugyanakkor érzékelhetővé válnak a félreolvasásból eredő hibák is; Demjén a gyalui tartózkodást június 1. és 13. közé teszi, Szabónál azonban ez az intervallum csak június 6-ig tart. Nem tudni, hogy mi alapján döntötte el Benkő, mely bejegyzéseket hagyja meg, és melyeket törli. Kétségtelen, hogy azok a részek, amelyek szervesen kapcsolódtak a történelmi eseményekhez, megmaradtak, a járulékos, inkább személyes élményeket rögzítő bejegyzések vagy eltűntek, vagy összevonódtak, hiszen relevanciájuk ezeknek – Benkő elképzeléseit és célkitűzéseit tekintve – nem volt.

A szöveggondozói tevékenység, amelyet Benkő és kortársai végeztek, nem tekinthető újszerűnek, még akkor sem, ha nem saját produktumokról van szó. A középkortai lelkész *Erdélyi Históriai Szekrény* című projektjével magyar nyelvű történelmi munkák kiadására tett kísérletet, ezeknek a munkáknak a szerzői azonban már nem éltek, szövegeiket nem jobbíthatták meg, nem tudták közérthetővé tenni, éppen ezért a 18. századi historia litteraria praxisa lehetővé tette, sőt némiképp feltételezte a szövegek „pallérozását”, az egyéni kiegészítések vagy olvasatok akár lábjegyzetben történő rögzítését is. A szövegekkel való foglalatosságot egyik igen szembevetendő különbsége a mediális közegek mássága. Míg a korábban létrejövő íráskézíratos másolatok révén kerültek a nyilvánosságba, addig Benkő, néha autográfok hiányában, megváltoztatja a kézíratos másolatban terjedő szövegek mediális közegét, nyomtatványokat hozva létre. A kódexek másolói esetében sem a szerző, sem a korábbi másoló nem ellenőrizte a másolás minőségét, ezért nem tekinthető meglepőnek, ha formai, tartalmi, nyelvi szempontból a szöveg jelentős mértékű változáson ment át.⁵⁴ Ezzel szemben Benkő Józsefnek módja volt egybevetni a másolatokat, és szükség szerint korrigálhatta is azokat. Benkő Lo-

52 Uo., 134.

53 HALLER, *Napló-könyve...*, 56.

54 BENKŐ Loránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 135.

ránd felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak a szövegek közreadók, hanem a kiadók is szabad kezét kaptak a kéziratokkal való ténykedésre – akár azért, mert a szerző nem kívánta ilyesféle mikrofilológiai munkával tölteni idejét, akár azért, mert időközben elhunyt. A kiadó ezért feljogosítva érezte magát arra, hogy leginkább formai és nyelvi változtatásokat eszközöljön, mi több, a szerzők némelyike ezt el is várta.⁵⁵ Benkő József nem bízta a kiadóra a kéziratok nyomtatásra való előkészítését; ő gyakorlattal és magas szintű történeti ismeretekkel rendelkezett, e szöveggyakorlati-szerkesztői tevékenységet önkéntesen vállalta, és a szövegek emendálását – a korabeli gyakorlatnak megfelelően, legitim módon – végezte el.

A Kemény József-gyűjtemény másolói

Bernard Cerquiglioni a középkori irodalom kapcsán megfogalmazza, hogy az anyanyelvhasználatra való átlépéssel az írás már nem volt privilegizált tevékenység, ezért jóval szélesebb körű közönség élt ennek lehetőségével, ebből fakadóan pedig sokkal fontosabbá vált egy-egy mű többszöri másolása, mint az első kéz jelentősége.⁵⁶ A 18. században az anonimitás már csak részben jellemezte a másolatokat. A továbbiakban a Kemény József-gyűjteményben fellelhető nem anonim másolók személyéről kívánok szólni. Fontos, hogy a nevek mellé olyan címkéket is hozzáadjak, amelyek valamelyest árnyalják a másolók félkészültségét, társadalmi-anyagi helyzetét, megbecsültségét stb. A sort Haller Gábor naplójának másolójával kezdem. Szinnyei József lexikonja Demjén Sámuel Kemény Sámuel jószágigazgatójaként tartja számon, aki ezt a szerepkört 1805-től töltötte be. Neve mellett két munkát jegyez, a *Hon és Külföldben* megjelent *Kemény Jánosnak Erdélybe bemenetele és okleveles közlés* című írását, valamint egy kéziratot *Háromszéknek leírása* címmel. Szinnyeinek nincs tudomása Demjén születési helyéről és idejéről, halálát 1842-re datálja.⁵⁷ Horvát István Ferenczy Jánossal való levelezésében találunk a születési időre vonatkozó adatokat. Ezt a közreadó Tarnai Andor 1778-ra teszi.⁵⁸ Nevéhez köthető a hagyatékban található, *A Hora világaról* című dokumentum másolása is.⁵⁹

Haner György Jeremiás *Grundrisz* [sic!] *einer Geschichte...* című munkájának másolójánál a cédulán Hengeborn jelenik meg, de meggyőződésem, hogy itt elírás van, a cédulakatalógust megíró egyén az N betű helyett H-t, az u betű helyett n-t olvasott. A helyes név tehát Daniel Georg Neugeboren, aki 1759-ben született Nagyszébenben. Tanulmányait a nagyszebeni gimnáziumban kezdte, majd a lipcsei egyetemen folytat-

55 Uo.

56 CERQUIGLINI, „A variáns...”, 252.

57 SZINNYEI József „Demjén Sámuel”, in SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái* (Budapest: Arcanum Adatbázis Kft., [2000]), <https://mek.oszk.hu/03600/03630/>.

58 HORVÁT István és FERENCZY János, *Levelezése*, szerk. Soós István, *Commercia litteraria eruditorum Hungariae – Magyarországi tudósok levelezése 2* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990), 291.

59 „A Hora világaról”, mss. KJ. 264.

ta, közben a horvátországi Belovárban volt nevelő. Később Szebenben lett rektor, majd 1799-től lelkészi hivatalt töltött be, 1806-ban szuperintendenssé nevezték ki. 1822-ben hunyt el Berethalmon. Neugeboren kapcsolatban állott Brukenthal Sámuellel és Éder Józseffel is, Brukenthal könyvtárának és éremgyűjteményének katalógusát ő állította össze.⁶⁰ A nevéhez köthető másolat a belovári időszak alatt készült, ekkor a másoló-átíró 22 éves volt, egyetemi tanulmányait még nem kezdte meg. Nem kizárt, hogy a magasan képzett egyházi előljáró akár személyesen is ismerte Benkőt, annál is inkább, mert – amint erre Pavercsik Ilona kutatásai rámutatnak – amellet, hogy Neugeboren az erdélyi könyvkereskedelem fellendítéséért szállt harcba, hangsúlyozta egyes erdélyi vonatkozású történeti munkák kiadásáért is.⁶¹ Érdeklődése tehát rokonítható Benkőével, aki maga is ismerte Brukenthal könyvtárát, sőt ismeretségeit is felhasználta ahhoz, hogy ottani anyagokat szerezzen, ezért az sem tartható kizártnak, hogy Neugeboren is másolt a középjaiti lelkész számára.

Az unitárius lelkészként tevékenykedő Kozma János nevéhez ugyanannak a dokumentumnak kétszeri másolása fűződik. A dokumentum az unitárius vallás történetére vonatkozó munka, címe: *Az angliai unitáriusok hitének historiájának s jelen lévő vagy mostani állapotjának rövid ki tétele vagy /:ki magyarázása:/*. Kozma az egyik másolatot 1825-ben, a másikat 1830-ban készítette. Az említett munka másolatait számontartja a Lakó Elemér-féle katalógus is, amely az Akadémiai Könyvtár kéziratrésztlegén található, a kolozsvári unitárius kollégiumból származó iratokat veszi számba. A katalógusban hétszer fordul elő ez a cím,⁶² de egyetlen esetben találtam csak utalást a másoló személyére vonatkozóan (ifj. Kriza János),⁶³ egy másik esetben pedig a másolat a fordítónak, Vargyasi Máté Eleknak a saját példánya.⁶⁴ A Lakó-féle katalógusban rögzített másolatok szintén a 19. század elejéről valók. Nem tartható kizártnak, hogy azon példányok, amelyek mellett nem találtam másolói nevet, szintén Kozma János nevéhez köthetők. Az általa készített másolatokkal kilencre nő a dokumentum kolozsvári példányainak száma.

Szentmártoni András Basilius István *Az Apostoli Credonak rövid magyarázatja...* című munkáját másolta, ám az 1654-ben készült másolat alapja nem kézirat, hanem az 1568-ban megjelent nyomtatott munka.⁶⁵ Szentmártoni András személyére vonatkozó biztos információkat sajnos nem leltem fel, ugyanakkor úgy gondolom, hogy arról a Szentmártoni Andrásról lehet szó, aki részt vett Bethlen Ferenc főispán 1653-as temetésén.⁶⁶ A főispán unitárius vallású volt, a másolt kézirat unitárius vallású szerző munkája, így valószínűsíthető, hogy a másoló is e felekezethez tartozott.

60 SZINNYEI József „Neugeboren Dániel György”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*

61 PAVERCSEK Ilona, „Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején”, *Erdélyi Múzeum* 69, 3–4 sz., (2007): 77–86, 78.

62 LAKÓ Elemér, szerk., *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, 2 köt. (Szeged: JATEPress, 1997), 149, 153, 168, 182, 183, 213, 404.

63 Uo., 168.

64 Uo., 182.

65 Lásd a cédulakatalógust: mss. KJ. 87.

66 BENCZÉDI Gergely, „Egyháztörténelmi adatok CIV: Unitárius halottak és temetések (1646–1667)”, *Keresztény Magvető* 21 (1886): 217–224, 219.

Boncza Sámuel saját, 1830-ban írott kéziratát másolja le 1833-ban. Boncza hivatalnok volt, nevéhez köthető az 1837-es aranyosszéki közgyűlés jegyzőkönyvének kiadása.⁶⁷

Krammer Traugott Michael másolatai 1832-ben készültek, esetében német nyelvű dokumentumokról van szó. Személyét nem sikerült azonosítanom.

Nagy József két iratot másolt, mindkettőt 1771-ben, Enyeden. Ezek egyike a gályarabságot bemutató *Kősziklán épült ház ostroma* című mű, a másik az 1657-es és 1704-es nagyenyedi pusztítást felidéző munka másolata. Meglátásom szerint Nagy az adott időszakban az enyedi kollégium diákja volt, később Magyarregeben viselt papi hivatalt, és iskolai inspektor is volt. Benkő levelezése regisztrál egy Nagy által küldött episztolát, amelyben a levélíró Edward Wells *Historische Geographie des alten und neuen Testaments* című munkája magyar fordításának véleményezését kéri,⁶⁸ személyéről azonban nem ismerek több információt.

Gyarmati Gábor 1786-ban másolt két kéziratot, de nem tudni, kinek a megbízásából. Ő Kolozsvárt volt nyelvtanító.⁶⁹

Cserna István neve egy kézirat esetében fordul elő. A megjegyzésnél ez olvasható: „Praecunte et dictante viro clarissimo Rectore ac Superintendente Stephano Agh opatum suae chirographiae imposuit finem Stephanus Cserna Anno 1774 die 15 Septembris.”⁷⁰ A bejegyzés alapján Ágh István rektor, szuperintendens diktálta a szöveget, amelyet Cserna diákként jegyezhetett le.

Süllyei Dániel a II. József császár 1773-as háromszéki útjáról szóló kéziratot másolja. Süllyei személye vitatott az irodalomtörténetben. Nagy Levente úgy véli, hogy Süllyei egy Kemény József által kitalált személy, akit még a Jakó Zsigmond-féle *Nagyenyedi diákok* című kiadvány sem tart számon.⁷¹ Nagy Leventével szemben Ősz Sándor Előd Jakó munkája alapján utal arra, hogy Süllyei 1715-ben iratkozott be a nagyenyedi kollégiumba, később lelkész lett Técsőn és Zaránd vármegye több településén.⁷² Emellett neve előfordul Teleki Sámuel katalógusában is mint Köleséri Sámuel kompendiumának folytatója.⁷³ Kétségtelen tehát, hogy Süllyei létező, papi hivatalt viselő személy volt, aki a másolat készítésekor már meghaladta a hetvenedik életévét.

Karl Joseph von Dietrichstein gróf (1763–1825) magas rangú hivatali funkciókat betöltő osztrák tisztviselő volt,⁷⁴ akit Kemény valószínűleg utazásai során ismert meg. Nevéhez egyetlen német nyelvű dokumentum másolása kötődik.

67 Az Erdélyi Nagyfejedelemség' s hozzá vissza kapcsolt Részek három Nemes Nemzeteiből álló Rendeinek Kolozsvár Szabad Királyi Várossában 1841^{ik} Év November 15^{ik} napján kezdődött Ország Gyűlésökről készített Jegyző-Könyv (Kolozsvár: Ev. Ref. Főiskola Könyv- és Kö-nyomó Intézete, 1841), 775.

68 BENKŐ J., *Levelezése*, 286–287.

69 SZINNYEI József „Gyarmati Gábor”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*

70 Lásd a cédulakatalógust: mss. KJ. 17.

71 NAGY Levente, „Járt-e külföldi akadémiákon Szalárdi János, avagy Kemény József esete a régi magyar irodalommal”, *Irodalomtörténet* 87, új folyam, 37 (2006): 577–583, 577–578, 582.

72 Ősz Sándor Előd, „Mócvidéki reformátusok: Református mócsok? Adalékok a Zaránd vidéki református-ság 17–18. századi történetéhez”, *Református Szemle* 100 (2007): 881–897, 889.

73 TELEKI Sámuel, *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék*, Pars tertia (Wien: Antonius Pichler, 1811), 213.

74 FELIX CZEIKE, „Dietrichstein, Karl Joseph von”, in FELIX CZEIKE, *Historisches Lexikon Wien*, 6 köt. (Wien: Kremayr & Scheriau, 1992–1997), 2:35.

Gulácsi Albert a 17. század második felében másolt egy prédikációt. Ő az Apafi fejedelmek íródeákja volt, aki lejegyezte bécsi útjait, és naplót is vezetett. A napló eredetije alapján Benkő másolatot is készített,⁷⁵ ez szintén fellelhető a Kemény-gyűjteményben.⁷⁶

Mikó Imre nevéhez egy, a jog témaköréhez tartozó dokumentum másolása tartozik. A történeti érdeklődésű államférfi munkásságát nem szükséges bemutatnom, ez ismert a kutatás előtt.

Konklúziók

Másolói leltárom láttatja, hogy az esetek többségében a másolói munkát magasan képzett egyházi vagy világi hivatalokat betöltő egyének végezték: különböző felekezetekhez tartozó papok, tanítók, udvari, kancelláriai alkalmazottak, esetenként pedig államférfiak, nemesek. Azt azonban, hogy a felsoroltak közül kik tartoztak a scribe és scrivener fogalomhalmazába, bizonyos esetekben nehéz eldönteni, mert a begyűjtött adatok alapján nem nyerhető rálátás az egyes személyek írói tevékenységére. Ilyen bizonytalan kategóriába tartozik Boncza Sámuel, Krammer Traugott Michael, Karl Joseph von Dietrichstein, Gyarmati Gábor, Kozma János vagy Süllyei Dániel. Tollnok lehetett Szentmártoni András, Cserna István és Nagy József, Nagy azonban később már saját szöveget produkáló, fordító literátorrá vált. Benkő József, Demjén Sámuel, Gulácsi Albert, Kemény József, Mikó Imre, Daniel Georg Neugeboren saját szövegeket létrehozó egyénekként a scribe kategóriájába tartoznak. A 18. század literátora esetében, a kora újkori homo scribens íráshabitusával szemben – aki leginkább e lehetőséget a praktikusság szempontjából hasznosította⁷⁷ – jól érzékelhető egyfajta elmozdulás; ő már tudatosan alkot, sokszor nem csupán magának és családtagjainak, hanem a nagyközönség számára ír. A szövegek megfogalmazási módja, komplexitása a közérthetőség és esztétikum irányába mutat, azonosíthatóvá válik tehát az a fejlődési ív, amely során a homo scribens fogalmából létrejönnek a Beal-féle kategóriák. Megjegyzem azonban, hogy ezek esetében sokszor átmenetről van szó, hiszen néhány esetben az egykoron diákként másolói munkát vállaló egyén később önálló literátori tevékenységbe kezdett, tehát átlépte a merevnek nem tekinthető határokat. A Beal-féle fogalmak akkor lesznek magyar viszonylatban is megfelelőképpen definiálhatók, ha vizsgálatainkat szélesebb körre terjesztjük ki, számos másolót azonosítunk, és felmérjük azok státuszát, műveltségét, irodalmi és társadalmi tevékenységét. A reprezentatív minták alapján össze kell gyűjtenünk azokat az ismérveket, problémás kérdéseket és vonatkozásokat, amelyek alapján a határvonalakat egyértelműbben meg lehet húzni. Tanulmányom egyszerre kísérlet és ösztönzés, amely egyetlen gyűjtemény másolóinak azonosítása révén igyekezett bemutatni egy lehetséges irányt, és amely problémafelvetéseivel, dilemmáival együtt további kutatásokra inspirálhat.

75 SZINNYEI József „Gulácsi Albert”, in SZINNYEI, *Magyar írók...*

76 Lásd az mss. KJ. 137. jelzetű cédulát.

77 TÓTH, *A kora újkori...*, 37.